

Якість кримінального закону України як показник ефективності кодифікації законодавства

Л. В. Левицька,

*кандидат юридичних наук, доцент,
головний консультант Інституту законодавства
Верховної Ради України*

На початку 1990-х років активізувалася й триває дотепер робота з реформування кримінального законодавства України, викликана об'єктивними змінами в житті суспільства.

Першим кодифікованим актом кримінального законодавства незалежної України є прийнятий у 2001 році Кримінальний кодекс України (далі – КК), який слугує прикладом реалізації наукового підходу до кодифікації законодавства і був високо оцінений провідними фахівцями кримінального права¹.

Зокрема, В. Тацій та В. Сташис, аналізуючи кодифіковане кримінальне законодавство, виділяли такі базові концептуальні положення нового закону про кримінальну відповідальність:

– визнання того, що законодавство України про кримінальну відповідальність становить Кримінальний кодекс України, який ґрунтується на Конституції України та загальноєвропейських принципах і нормах міжнародного права;

– закріплення основоположних принципів цивілізованого кримінального права: нема злочину, немає покарання без вказівки на те в законі; застосування закону про кримінальну відповідальність за аналогією забороняється; підставою до кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого Кримінальним кодексом;

– закріплення в законі принципу особистої та винної відповідальності фізичних осіб;

– поширення в КК положень, спрямованих на посилення боротьби з організованою злочинністю;

¹ Тацій В., Сташис В. Новий Кримінальний кодекс України // Урядовий кур'єр. – 2001. – 16 червня.

Кримінальне право та кримінальний процес

- розширення системи покарань, альтернативних позбавленню волі, формування санкцій Особливої частини від менш суворих покарань до більш суворих;
- остаточна відмова від смертної кари як виняткової міри покарання, встановлення довічного позбавлення волі лише за злочини, пов'язані з умисним вбивством людини за обставин, що обтяжують покарання;
- зменшення строків покарання у вигляді позбавлення волі за необережні злочини;
- запровадження нових норм, що забезпечують можливість звільнення від кримінальної відповідальності та покарання;
- закріплення в Особливій частині низки заохочувальних норм, що стимулюють позитивну посткримінальну поведінку винного;
- декриміналізація діянь, суспільна небезпечність яких не є великою і боротьба з якими вважається достатньою шляхом застосування заходів адміністративно-правового, дисциплінарного, цивільно-правового або іншого впливу².

З огляду на те що кримінальний закон завжди продукується реальними потребами суспільства в кримінально-правовій забороні і більш-менш адекватно відображає їх у нормах закону (є соціально зумовленим), зміни соціально-політичних, економічних умов життя суспільства і держави зумовлюють необхідність подальшого реформування кримінального законодавства України у напрямі демократизації, гуманізації, посилення захисту прав і свобод людини відповідно до вимог міжнародних правових актів і зобов'язань держави перед європейським та світовим співтовариством.

Також варто зазначити, що прийнятий КК 2001 року базувався на концепції національної кримінально-правової політики періоду 1991–2001 років, тобто був розроблений відповідно до завдань правової політики України у сфері боротьби зі злочинністю того часу, а тому окремі норми кримінального закону недостатньо повно відображають потреби суспільства в кримінально-правовому регулюванні.

Саме тому з метою підвищення якості кримінального закону необхідно проаналізувати стан кодифікації кримінального законодавства незалежної Української держави.

Загалом кодифікація як форма систематизації законодавства має на меті посилення його стабільності, ліквідації колізій, створення чіткої, заснованої на науковому підґрунті системи нормативних актів.

Іншими словами, оцінюючи ефективність кодифікації законодавства необхідно дати відповіді на питання: чи досягнуто її мету, тобто чи стало законодавство стабільним, чи ліквідовано колізії норм, чи є чіткою система нормативних актів?

Аналіз внесення змін до кримінального закону за досить нетривалий період чинності свідчить про те, що стабільність законодавчого регулювання суспільних відносин не була забезпечена.

Як видно з *таблиці 1*, до КК, ухваленого 5 квітня 2001 р., станом на 1 листопада 2008 року внесено зміни 44 законами 171 раз, при цьому майже половина з них прийняті у перші два роки дії Кодексу (перші зміни внесено Законом № 2953-III від 17 січня 2002 року, тобто через п'ять місяців після набрання КК чинності).

² Тацій В., Сташис В. Новий Кримінальний кодекс України // Урядовий кур'єр. – 2001. – 16 червня.

Таблиця 1

Показники внесення змін до Кримінального кодексу України
(Станом на 1 липня 2008 року)

N п/п	Рік внесення змін до КК України	Кількість законів про внесення змін до КК України	Кількість та форми змін норм КК України					
			Загальна частина			Особлива частина		
			доповнено нормою	виключено норму	змінено редакцію норми	доповнено нормою	виключено норму	змінено редакцію норми
1.	2002	2	–	–	–	1	–	2
2.	2003	10	–	–	–	1	1	13
3.	2004	6	–	–	–	4	1	7
4.	2005	9	–	–	–	2	–	8
5.	2006	7	–	–	1	8	2	8
6.	2007	6	–	–	–	3	–	10
7.	2008	4	1	–	20	–	2	76
		44	1	0	21	19	6	124
Разом внесених змін		171	22			149		

У кількісному виразі найчастіше зміни вносились до Особливої частини КК України – 149 разів, що становить 87% загальної кількості. Особливу частину було доповнено 19 новими нормами і таким чином криміналізовано нові діяння, 6 норм виключено (проте виключені норми частин четвертої і п'ятої ст. 258 «Терористичний акт» знайшли відображення в новій нормі ст. 258-3 «Створення терористичної групи чи терористичної організації») та змінено редакції статей 124 рази.

До Загальної частини кримінального закону зміни вносились всього 22 рази (13%), і практично всі (крім однієї редакційної зміни ст. 8 у 2006 році) одним нормативним актом – Законом України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо гуманізації кримінальної відповідальності» № 270-VI від 15 квітня 2008 року, відповідно до положень якого КК доповнено ст. 69-1 «Призначення покарання за наявності обставин, що пом'якшують покарання» та 20 норм змінено редакційно (табл. 1).

На недоліки законотворчої діяльності вказує аналіз періодичності прийняття законів про внесення змін до КК.

Зокрема, неприпустимою є практика внесення змін до Кримінального кодексу України одночасно кількома законами, замість прийняття одного консолідованого закону. Наприклад, в один день 3 квітня 2003 року внесено зміни різними нормативними актами – законами № 662-IV, № 668-IV, № 669-IV; 23 лютого 2006 року – законами № 3480-IV, №3504-IV; 22 грудня 2006 року – законами № 527-V, № 534-V.

Свідченням нестабільності кримінального законодавства є також практика неодноразових змін редакції однієї і тієї самої норми. Зокрема, ст.127 «Катування» змінювалась двічі – у 2005 та 2008 роках. У зазначений період і також двічі

Кримінальне право та кримінальний процес

змінювали редакцію статей 164, 165, 289 КК; окремі норми, що передбачають відповідальність за посягання на виборчі права, статей 158, 176, 177 змінювались тричі – у 2003, 2006, 2007 роках.

А до ст. 306 «Використання коштів, здобутих від незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів» зміни вносились у 2003 році двічі, з інтервалом в 24 дні між законами (№ 430-IV від 16.01.2003 р., №485-IV від 06.02.2003 р.).

Стаття 286 «Порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами» двічі викладалась в новій редакції з інтервалом 5 місяців між законами, якими вносились зміни (№ 270-VI від 15.04.2008 р., № 586-VI від 24.09.2008 р.).

Таким чином, аналіз кількісних показників внесення змін до кримінального закону швидше свідчить про недоліки законотворчої діяльності, а не про об'єктивну необхідність змін у зв'язку з розвитком суспільних відносин.

Нестабільність сфери кримінально-правової регламентації пов'язана також з відсутністю чітких критеріїв визначення змісту багатьох понять, закріплених у КК. Зокрема, це стосується таких оціночних понять, як тяжкі наслідки, істотна шкода, значна суспільно корисна мета тощо.

Високий рівень бланкетності, невиправдані зміни кримінально-правових норм зумовлюють їх низьку ефективність навіть в умовах бездоганної роботи правоохоронних органів. Соціологічні дослідження свідчать, що серед усіх причин та умов здійснення правоохоронними органами помилок четверте місце за ступенем суб'єктивної значущості займає такий фактор, як неясність і суперечливість законодавства³.

Для визначення ефективності наступних кодифікаційних робіт окремій оцінці підлягають зміни кримінального закону, відповідно до яких відбувається криміналізація чи декриміналізація діянь.

Дані про запровадження кримінальної відповідальності за нові злочини та про виключення з кримінально-караних певних діянь наведені у *таблиці 2*.

Аналізуючи наведені дані криміналізації діянь, можна зробити висновок, що відбувається процес невиправданого «дроблення» загальних норм на спеціальні. Прикладом є доповнення КК статтями 194-1, 212-1, 158-1, 159-1, 232-1, якими встановлено відповідальність за різновиди (фактично способи) вже існуючих злочинів.

Небезпечною також є тенденція використання законодавцем кримінального закону як засобу розв'язання суспільних проблем соціально-економічного характеру. Йдеться про встановлення у 2007 році кримінальної відповідальності за захоплення земельної ділянки та самовільне будівництво – ст. 197-1. Фактично норма прийнята в період найбільшої активності кримськотатарського населення АР Крим, яке вдалося до крайніх заходів у боротьбі за відновлення свої прав на землю та неспроможність органів влади задовольнити його вимоги і є, по суті, реанімацією ст. 199 КК 1960 року. Крім того, вказане діяння є настільки поширеним, що боротьба з ним кримінально-правовими методами виявиться неефективною, адже причини, що його зумовлюють, мають здебільшого соціально-економічний характер, і тому кримінально-правові позиції держави не будуть

³ Джужа О.М. Науково-практичний інтерес до становлення кримінально-виконавчої та кримінологічної політики України // Науково-практичний журнал. – 2006. – № 11. – С. 28–34.

Таблиця 2

Дані криміналізації та декриміналізації діянь в Україні
(Станом на 1 листопада 2008 року)

№ п/п	Рік	Назва розділу Особливої частини КК	Номер та назва статті, якою встановлено відповідальність (криміналізовано діяня)	Номер та назва статті, якою скасовано відповідальність (декриміналізовано діяння)	Примітка
1	2	3	4	5	6
1.	2002	Злочини у сфері господарської діяльності	203-1. Незаконний обіг дисків для лазерних систем зчитування, матриць, обладнання та сировини для їх виробництва		У 2005 р. відбулись редакційні зміни
2.	2003	Злочини у сфері господарської діяльності	209-1. Умисне порушення вимог законодавства про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом	230. Порушення антимонопольного законодавства	
		Злочини у сфері охорони держ. таємниці, недоторканності кордонів, забезпечення призову та мобілізації		331. Незаконне перетинання державного кордону	
3.	2004	Злочини у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку	361-1. Створення з метою використання, розповсюдження або збуту шкідливих програмних чи технічних засобів, а також їх розповсюдження або збут. 361-2. Несанкціоновані збут або розповсюдження інформації з обмеженим доступом, яка зберігається в електронно-обчислювальних машинах (комп'ютерах), автоматизованих системах, комп'ютерних мережах або на носіях такої інформації. 363-1. Перешкоджання роботі електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), автоматизованих систем, комп'ютерних мереж чи мереж електрозв'язку шляхом масового розповсюдження повідомлень електрозв'язку.		

Кримінальне право та кримінальний процес

1	2	3	4	5	6
4.	2005	Злочини проти власності	188-1. Викрадення електричної або теплової енергії шляхом її самовільного використання 194-1. Умисне пошкодження об'єктів електроенергетики		У 2008 р. відбулись редакційні зміни ст. 194-1
		Злочини у сфері господарської діяльності	212-1. Ухилення від сплати страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування		
5.	2006	Злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина	158-1. Незаконне знищення виборчої документації або документів референдуму 159-1. Порухнення порядку фінансування виборчої кампанії кандидата, політичної партії (блоку)		
		Злочини у сфері господарської діяльності	232-1. Розголошення або використання неоприлюдненої інформації про емітентів або його цінні папери		
		Злочини проти громадської безпеки	258-1. Втягнення у вчинення терористичного акту 258-2. Публічні заклики до вчинення терористичного акту 258-3. Створення терористичної групи чи терористичної організації 258-4. Сприяння вчиненню терористичного акту		Ст. 258-3 сконструйована шляхом виключення ч. 4 та ч. 5 ст. 258
		Злочини проти громадського порядку та моральності	298-1. Знищення, пошкодження або приховування документів чи унікальних документів Національного архівного фонду		
6.	2007	Злочини проти власності	197-1. Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво		
		Злочини проти громадської безпеки	265-1. Незаконне виготовлення ядерного вибухового пристрою чи пристрою, що розсіює радіоактивний матеріал або випромінює радіацію		
7.	2008	Злочини проти власності		188. Викрадення шляхом демонтажу та іншим засобом електричних мереж, кабельних ліній зв'язку та їх обладнання	
		Злочини проти встановленого порядку несення військової служби		ч.1 ст.413 марнотратство особистих предметів обмундировання, спорядження, їх втрати чи псування через порушення правил зберігання	

сприйматись як справедливі, а кримінально-правові приписи не виконуватимуться великими групами населення. Реалізація принципу економії кримінальної репресії означає віднесення до злочинних лише тих діянь, із якими необхідно боротися тільки кримінально-правовими засобами, тобто ступінь суспільної небезпеки цих діянь повинен бути настільки високим, що застосування інших заходів правового впливу буде малоефективним і безрезультатним.

Декриміналізація як напрям кримінально-правової політики є за своїм змістом протилежною криміналізації і полягає в процесі виявлення передбачених кримінальним законом не суспільно небезпечних форм індивідуальної поведінки, визнанні недопустимості, неможливості й недоцільності їх кримінально-правової заборони шляхом їх фіксації в законі як злочинних і кримінально-караних.

Порівняння кількісних показників криміналізації та декриміналізації діянь свідчить про розширення сфери дії кримінального права, а отже, про відсутність якісної декриміналізації діянь.

Так, за період чинності КК 2001 року запроваджено 19 норм, якими визначено ознаки злочинів, а виключено всього 6 норм, одну з яких – частини четверта і п'ята ст. 258 КК повністю відображено у новоприйнятій ст. 258-3 КК. Тобто законодавець одним Законом (№ 170-V від 21.09.2006 року) одночасно виключає одну норму, і доповнює кодекс «новою» з текстом, ідентичним щойно скасованій нормі.

Одним із основних шляхів розвитку кримінального законодавства є очищення КК від малозначних діянь, що забезпечить уніфікацію законодавства та гуманізацію суспільства. Саме тому необхідно активізувати процес декриміналізації в напрямі виключення з кола злочинних тих діянь, протидіяти яким можна і без використання кримінально-правових засобів.

У чинному Кримінальному кодексі України містяться законодавчі новели, доцільність криміналізації яких викликає сумнів. До них, зокрема, можна віднести: ст. 127 «Катування», ст. 212-1 «Ухилення від сплати страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», ст. 213 «Порушення порядку здійснення операцій з металобрухтом», ст. 214 «Порушення правил здачі дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння», ст. 232-1 «Розголошення або використання не оприлюдненої інформації про емітента або його цінні папери» тощо.

Таким чином, сучасне кримінальне законодавство характеризується надмірною та необґрунтованою криміналізацією діянь. Варто погодитись з думкою В. Навроцького, висловленою під час виступу на міжнародній науково-практичній конференції з проблем вдосконалення кримінального кодексу України у Львові: «За великим рахунком те, що було злочином сто або двісті років тому, залишається таким і зараз. Вигадати нині новий склад злочину, передбачити відповідальність за нове посягання, ввести нову норму так само складно, як і вигадати нову літеру абетки». Причиною таких тенденцій є ігнорування законодавцями теоретичних основ законотворчого процесу. Дедалі більшого поширення у суспільстві набуває думка про те, що криміналізація діянь необумовлена об'єктивною потребою, а є наслідком вирішення відомчих, групових чи особистих проблем⁴.

⁴ Навроцький В. Кримінальний кодекс України 2001 року: підсумки та перспективи // Школа права. – Львів, 2006. – С. 56.

Кримінальне право та кримінальний процес

Аргументами на користь цього твердження є кількісні показники змін кримінального закону за розділами Особливої частини КК.

Так, численних змін зазнали:

розділ VII «Злочини у сфері господарської діяльності» – 27 змін;

розділ V «Злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина» – 25 змін;

розділ VI «Злочини проти власності» – 15 змін;

розділ XIII «Злочини у сфері обігу наркотичних засобів» – 13 змін;

розділ XI «Злочини проти безпеки руху та експлуатації транспорту» – 11 змін;

розділ IX «Злочини проти громадської безпеки» – 10 змін.

До розділу XVI «Злочини у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж та мереж електрозв'язку» внесено 8 змін у 2003–2004 роках, по 7 змін налічують норми розділу II «Злочини проти життя та здоров'я особи» та розділу XIX «Злочини проти встановленого порядку несення військової служби».

По 5 змін налічують розділи VIII «Злочини проти довкілля», XII «Злочини проти громадського порядку та моральності», XVIII «Злочини проти правосуддя». У розділі IV «Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканності» змін зазнали три норми, до розділів XIV, XV, XVII зміни вносились двічі, а до розділу III «Злочини проти волі, честі та гідності особи» – всього 1 раз.

Водночас жодних змін не зазнали норми розділу I «Злочини проти основ національної безпеки України», розділ X «Злочини проти безпеки виробництва» та розділ XX «Злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку».

З огляду на соціальну цінність об'єкта кримінально-правової охорони, який є критерієм побудови розділів Особливої частини КК, можна зробити висновок про підвищену увагу законодавця до удосконалення кримінальної відповідальності за посягання на суспільні відносини в сфері господарювання, використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів) та на виборчі права громадян.

Саме тому наступні зміни чинного кримінального закону мають зумовлюватись розвитком суспільних відносин, який завжди передуює процесу удосконалення кримінально-правових засобів їх регулювання.

З огляду на те що удосконаленню підлягає не лише зміст, а й форма кримінального закону, доцільно проаналізувати накопичені знання щодо теоретичних засад криміналізації діянь.

Узагальнюючи дані наукових досліджень останніх років, можна зазначити⁵, що до підстав запровадження кримінально-правової заборони (криміналізації діянь) відносять такі:

1) суспільна небезпека, ступінь якої необхідно з'ясувати під час обговорення кожної кримінально-правової новели;

2) типовість і достатня поширеність антигромадської поведінки, але з урахуванням ступеня суспільної небезпеки та страху населення перед злочинністю;

⁵ Фріс П.Л. Кримінально-правова політика України: Дис. ... докт. юрид. наук за спеціальністю 12.00.08. – кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право. – К.: НАВСУ, 2005. – 439 с.; Балобанова Д.О. Теорія криміналізації: Дис. ... канд. юрид. наук за спеціальністю 12.00.08: кримінальне право та криминологія, кримінально-виконавче право. – Одеса: Одеська нац. юрид. академія, 2007. – 228 с.

3) динаміка суспільно небезпечних діянь із урахуванням причин і умов, що їх породжують;

4) необхідність впливу кримінально-правовими заходами з огляду на те, що кримінальна репресія – крайня форма протидії протиправній поведінці;

5) сучасна оцінка можливостей системи кримінальної юстиції в протидії тим або іншим формам антигромадської поведінки, і як їхня складова – наявність матеріальних ресурсів для реалізації кримінально-правової заборони;

6) співвідношення позитивних і негативних наслідків криміналізації.

Крім того, виокремлюється група соціально-психологічних підстав криміналізації, куди відносять рівень суспільної правосвідомості й психології та історичні традиції. Вона займає особливе місце в механізмі кримінальної законотворчості у зв'язку з тим, що прямо вказує законодавцеві на обмеження, пов'язані з використанням криміналізації при здійсненні кримінальної політики (якість криміналізації).

Іншими словами, криміналізація діянь недопустима у випадку, коли:

1) відсутні прогалини у законі;

2) визначена і узгоджена термінологія.

Щодо цього варто погодитись з позицією авторів (П.П. Андрушко, В.О. Навроцький, З.А. Тростюк, М.І. Хавронюк та ін.), які наполягають на необхідності доповнення Загальної частини КК розділом про термінологічне тлумачення вживаних у статтях КК понять;

3) відсутня доцільність – зміна положень кримінального закону та запровадження відповідальності за нові діяння не зумовлюються потребами суспільства й держави.

Таким чином, вітчизняне кримінальне законодавство потребує осмислення загальнотеоретичних питань криміналізації суспільно небезпечних діянь з урахуванням сучасних змін соціально-економічних відносин з метою підвищення ефективності дії кримінального закону.

До проблем кодифікації законодавства про кримінальну відповідальність належить неузгодженість його положень з положеннями інших нормативно-правових актів.

Зокрема, до цього часу невиконані обіцянки законодавця прийняти КК у пакеті разом із Кримінально-процесуальним кодексом України, норми якого визначають демократизм всієї системи кримінальної юстиції держави, а також здійснити кодифікацію законодавства про адміністративні правопорушення, норми якого підлягають негайному узгодженню з КК.

Необхідність подальшого удосконалення кримінального закону засвідчено у Концепції реформування кримінальної юстиції України, затвердженої Указом Президента України від 8 квітня 2008 року № 311/2008⁶.

Зокрема, у Концепції наголошено на доцільності поділу кримінально караних діянь на злочини та кримінальні проступки, визначено критерії такого поділу, а також визнано необхідність розробки нового кодифікованого акта – Кодексу України про кримінальні проступки.

Таким чином, до перспективних напрямів підвищення якості сучасного кримінального закону доцільно віднести такі:

⁶ Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 лютого 2008 року «Про хід реформування системи кримінальної юстиції та правоохоронних органів»: Указ Президента України від 8 квітня 2008 року № 311/2008 // Урядовий кур'єр. – 2008. – 17 квітня.

Кримінальне право та кримінальний процес

- подальша гуманізація кримінального закону;
- пояснення у кримінальному законі понять та термінів, що в ньому вживаються;
- необхідність уточнення меж кримінальної відповідальності;
- виділення інституту кримінального проступку як окремої категорії правопорушень;
- запровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб;
- законодавче закріплення правил кваліфікації діянь;
- вивчення соціальної зумовленості кримінальної відповідальності за окремі види злочинів;
- декриміналізація діянь за ознакою відсутності чи невеликого ступеня суспільної небезпеки;
- удосконалення законодавчих конструкцій складів злочинів в Особливій частині КК України;
- мінімізація оціночних критеріїв кваліфікуючих ознак матеріальних складів злочинів.

У зв'язку з цим нагальною потребою сучасного періоду розвитку кримінально-правової політики в Україні є здійснення комплексного моніторингу норм Загальної та Особливої частин КК України.

Тактика судового слідства в системі криміналістики: тенденції та наукові дискусії

М. Й. Вільгушинський,
*перший заступник голови Апеляційного суду
м. Києва*

Криміналістика є доволі динамічною наукою, яка характеризується розвитком усіх структурних елементів, наповненням їх новим змістом. Відбувається певна перебудова криміналістичної науки, оскільки вона перестає бути тільки наукою для досудового розслідування. Дані криміналістики широко використовуються й у діяльності суду.

В криміналістичній літературі справедливо зазначається, що дослідження можливостей і меж застосування даних криміналістики судом у певних випадках виявило необхідність розробки таких криміналістичних рекомендацій, які були б призначені для суду, враховували специфіку судового слідства та його відмінності від попереднього (досудового) розслідування. Завдання полягає у розробці тактики саме судового слідства, і це завдання визначає на теперішній час одну з важливих тенденцій розвитку криміналістичної тактики¹. Судовий розгляд кримінальних справ багато років залишався «полем битви» криміналістів².

¹ *Белкин Р.С.* Очерки криминалистической тактики: Учеб. пособие. – Волгоград, 1993. – С. 19.

² *Баев О.Я.* От тактики суда к тактике в суде // Проблемы криминалистики и уголовного процесса (статьи разных лет). – Воронеж, 2006. – С. 90.